

свого закутка (Брусилівщини), ігноруючи здебільша всяку іншу «конкурентцію». Так склалося, що наші акцентологи переважно описували правобережно-західний тип нашої наголосової системи, мало турбуючися про інші області. І все те мусіло б бути сказане, навіть якщо в ювілейних оглядах критику подавати не водиться.

У відділі «Хроніка» читач очікував би коротеньких інформацій про діяльність усього викладацького

складу УВУ, і не лиш мюнхенсько-сарсельської групи.

Слід відзначити добру звичку редактора і в цьому томі, розпочату вже в ЗНТШ 169, подавати біографічні нотатки про авторів. Крім змісту післявоєнних збірників УВУ, варто було подати подібну бібліографію загалом усіх його публікацій, в тому числі й празьких; це і фахівцеві прислуга і установі чесна рекляма.

Олекса ГОРБАЧ

Проблеми культурного впливу України на Московщину в XVII-XVIII століттях ¹⁾

Праця молодого історика про духові впливи київської культури на Московщину в добу гетьманської України винятково важлива й актуальна для дослідів української інтелектуальної історії. В українській історіографії повоєнного періоду вона єдина ширша студія аналітично-синтетичного характеру, присвячена цим питанням. Саме тому праця Корчмарика заслуговує на обговорення й критичні уваги, які автор зможе врахувати в підготовленому англомовному виданні цієї праці.

Ідучи слідами найвизначнішого дослідника впливів української культури на московську, академіка Костя Харламповича («Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь», Казань, 1914), автор досліджує діяльність і вплив київських діячів у Московщині в ділянках літератури, шкільництва, організації релігійного життя, драматургії і вокальної культури (церковний напів). Ділянки архітектури, малярства і взагалі мистецтва

не входили в засяхи дослідів, про що згадує автор у передмові.

★

Не зважаючи на доволі багату бібліографію, яка становить окремий розділ у праці, автор не взяв до уваги важливих студій англійською і німецькою мовами, як також поминув історичні джерела. В основному монографія Корчмарика базована на російській історичній літературі XIX століття. Виняток становить праця Флетчера XVI ст. і англомовний переклад «Історії Московщини, Татарії і Персії» Олеаріуса, записки про Росію В. Стравбері, записки Герберштайна і ще декілька праць польських, англійських і німецьких авторів.

Звичайно в кожній історичній праці першим основним кроком є зібрання якнайповнішої бібліографії, що повинна охоплювати історичні джерела і літературу. Лише на основі їхньої аналізи, перевірки й критичної інтерпретації історик може вдало впоратися з своїм завданням і подати власне насвітлення досліджуваного явища. У праці Корчмарика бракує відповідного історіографічного вступу, в якому були б бодай названі найважливіші історичні праці із відповідним критичним коментарем. Ще більшою хвибою є слаба першоджерельна основа праці. Автор у більшості кори-

¹⁾ Критичні уваги до праці Ф. Б. Корчмарика «Духові впливи Києва на Московщину в добу гетьманської України», Наукове Товариство ім. Шевченка, Бібліотека Українознавства, т. XIV. Нью-Йорк, 1964, 146 стор.

стуеться історичними джерелами «із другої руки», з праць російських, українських та інших істориків. Натомість не знаходимо посилань на «Архив Юго-Запад. России» (зокрема т. 5, у якому є документи Київської митрополії 1620-1694, та інші тт. Не використані також «Акты, относящиеся к истории Западной России» (джерела до 1340-1699 рр.), «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России» (джерела до церковної історії XVII-XVIII ст.), «Акты и документы, относящиеся к Киевской Духовной Академии» (Київ, 1904-08, 4 томи) та інші важливі збірники історичних документів, які доступні для дослідника в американських бібліотеках.

Багато краща справа з історичною літературою, хоча й тут знаходимо поважні прогалини. Автор зовсім не взяв до уваги праці митрополита Іларіона «Українська Церква» (Прага, 1942), «Українська церква за Б. Хмельницького» (Віннігер, 1956), «Українська церква за часів Руїни» (1956). Відносно історичних праць із XIX століття, які безпосередньо стосуються теми, добре було б заглянути до історичної бібліографії «Материалы для библиографии по истории народов СССР» (АН СССР, 1933) і доповнити бібліографію.

Із поточної історичної літератури автор не використав дуже важливі праць проф. Шевельова²⁾, Левіттера³⁾, Вітрама та інших дослід-

ників. Звичайно ці пропуски історичних джерел і літератури значно звузили дослідну базу автора, який, на нашу думку, повинен зібрати повнішу бібліографію досліджуваного питання.

При цій нагоді хочемо спростувати твердження автора, що Кость Харлампович був «російським істориком» (стор. 59), який насправді був українським академіком, членом ВУАН.

Розглядаючи методологічний аспект рецензованої праці, можемо ствердити, що автор задовільно опанував історичну методику досліджу. В основному характер його історичної аналізи є більш описово-горизонтальний, ніж вертикальний. Це зовсім зрозуміле, якщо візьмемо до уваги пропорційне відношення історичних джерел до літератури, якими автор користувався в своїй праці.

Із дрібніших зауважень згадаємо цитування літератури. Автор цитує в оригіналі лише російську й українську літературу. Натомість англійські та інші цитати подаються в перекладі на українську мову. На нашу думку, слід було зберегти певну послідовність і всі цитати подавати в оригіналі, а в примітках можна подати український переклад. Часами автор зайво наводить цитати з російської історичної літератури (примітки ч. 124, 131 та інші), бо вони не є джерельного характеру.

★

Для кращого розуміння впливів української культури на московську в добу Гетьманщини треба докладно зупинитися на деяких процесах, які сприяли тим впливам. Недоліком праці вважаємо також відсутність окремого розділу, в якому були б з'ясовані складники української культури того часу, як також загальний стан і рівень духовного життя Києва. Автор лише обмежився описом і аналізом культурного життя в Московщині, яке, як відомо, було на досить низькому інтелектуальному рівні. Сам опис діяльності київських діячів у Московщині не дає повного образу

²⁾ Jurij Serech, Stefan Yavorsky and the conflict of ideologies in the age of Peter I. *The Slavonic and East European Review*, v. 30. n. 34. 1951.

On Teofan Prokopovic as writer and preacher in his Kiev period, *Harvard Slavic Studies*. v. II. 1954.

³⁾ L. R. Lewitter, Poland, the Ukraine and Russia in the 17th century, *The Slavonic and East European Review*, v. 26. n. 66. 1947., v. 26. n. 67. 1947.

Peter the Great, Poland, and the westernization of Russia, *Journal of the History of Ideas*, v. 19. n. 4. 1958.

R. Wittram, *Peters des Grossen Verhältnis zur Religion und Kirche*, H. Z. n. 173. 1952.

цього складного явища українського «культуртрегерства», яке мало вплив на вестернізацію і піднесення рівня московської культури, але рівночасно безпосередньо вплинуло на зuboжіння українського інтелектуального життя. Це друга сторона цього явища, про яку ми часами забуваємо.

Автор твердить, що «представники» київської науки «стають майже виключно єдиними рушіями культурно-релігійного й духового розвитку серед московського суспільства в цілій московській державі» (стор. 27), а під кінець праці пише, що «певні елементи» київської «культури і науки, які дісталися на московський ґрунт в добу Гетьманської України, не тільки продовжували впливати на російське суспільство, але збереглися аж до новіших часів» (стор. 134). Відомо, що вплив київської культури не був «виключним» у формуванні московської культури того часу. Слід узяти до уваги також західні впливи, а зокрема німецькі, які грали важливу роль в піднесенні культурного рівня Московщини. Якщо ж прийняти гіпотезу, що москвини прийняли «київську культуру», тоді можна було б зробити логічний висновок, що вони психологічно й інтелектуально наблизилися, а навіть «уподібнилися» до українців. Проте історично й соціологічно це було б неможливо довести, бо росіяни творять зовсім відмінний психологічний тип від українців. Також слід узяти до уваги ідеологічний аспект впливів української культури. Вистачає проаналізувати проповіді Т. Прокоповича московського періоду, щоб довести, що їхній зміст був майже виключно пристосований до вимог Петра I, фактичного голови московської православної церкви, і утверджували концепцію «третього Риму» та заперечували українську концепцію Києва, як «другого Єрусалиму». Проте автор зовсім не аналізує змісту творів Прокоповича, які є першоджерелом для даної праці.⁴⁾

Розглядаючи окремі джерела культурного впливу на Московську

культуру, треба брати до уваги в першу чергу колонізаційні процеси в Східній Європі, а зокрема на Україні.

У XVI і першій половині XVII століття занотовуємо переселення деяких українських міщанських, козацьких родин на територію російської держави. Відомо також, що під кінець XV ст. в Московщину переїхали князі Більські й інші чернігово-сіверські князі. Згодом подалися кн. Глинські. З 1500 року під володіння Москви перейшли Чернігів, Новгород-Сіверський та інші міста. Причина еміграції українських вельмож лежала в політичній і релігійній площинах. Процес насильної католизації українського населення Польщею сприяв цьому колонізаційному рухові. Колонізація скріпилася по Люблінській унії в 1569 році. Прийшов великий релігійний, економічний і політичний утиск з боку Польщі, і це самозрозуміло сприяло переселенню українців. Докладніше питання колонізації розглядає в своїх працях акад. Д. Багалій.⁵⁾ Бажаючи поширити католицизм на Україні, Польща почала збільшувати свій натиск на економічному секторі, забороняючи православним провадити торгівлю і обмежуючи їхнє членство в цехах. Найкраще цю ситуацію ілюструє петиція львівських українців 1609 року до сойму: «Утяжені естесьмо ми, народ руський, ярмом над єгипетську неволю, же нас без меча, але горій, ніж мечем, с потомством вигублюють, забороняють нам пожитков і ремесел обходов вшеляких...»⁶⁾

Ці утиски безпосередньо спричинилися до затіснення торговельних зносин між Україною і Московщиною, яка в очах тодішнього укра-

⁴⁾ Феодан Прокопович, Сочинения, Москва, 1961.

⁵⁾ Д. Багалій, Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (т. I. 1887), История Слободської України (1923).

⁶⁾ Чтенія в Общ. Нест. Літоп., кн. 5, стор. 209-210, Київ, 1891.

їнського суспільства виступала як «оборонець православної віри» і давала притулок українським біженцям. Окрему групу переселенців становило українське духовенство, яке було особливо переслідуване польською владою. Вистачить проаналізувати переписку і зв'язки із Московщиною архимандрита І. Копинського, київського митрополита Йова Борецького, єпископа Ісаакія Борисковича та інших, які намагалися дістати від Москви допомогу. Митрополит Борецький навіть просив царя Михайла Федоровича взяти Україну «під свою руку». У 1638 році в Московщину втікла частина монахів Лубенсько-Спасівського монастиря, і цього самого року по програній битві з поляками туди подався гетьман Яцко Остриця із козаками і їхніми родинами, разом біля трьох тисяч осіб. Ці втікачі, а зокрема духовенство були першими представниками київської культури в Московщині, якщо ідеться про безпосередній вплив і українсько-московські зв'язки в першій половині XVII століття.

І на нашу думку, Корчмарик повинен був звернути увагу на питання колонізаційного процесу і переселення українців у Московію в XVI і в першій половині XVII століття у зв'язку з впливами української культури на московську. Зокрема ідеться про переселення духовенства — носія культурно-освітньої праці. Професор Полонська-Василенко приходить до загального висновку, що «потягнення до Москви здебільшого властиве було для нижчих кадрів духовенства, а вище ставилося до Москви з застереженням, або негативно».⁷⁾ Автор зв'язує перший виїзд представників київської науки із 1649 роком, коли група монахів на чолі із ієромонахом Києво-Печерської Лаври «перевібралася на Московські землі та зосередилася в новозаснованому Андріївському монастирі» (стор. 24). Не знаходимо жадних даних у праці

про подорож до Москви Ігнатія Старушича в 1640 році, якому пропонували заснувати «общезительный монастирь» і школу. Місія 1649 року відбулася за благословенством київського митрополита Сильвестра Косова і за запрошенням московського царя Олексія Михайловича, який просив у Москву прислати двох вчених — Арсенія Сатановського та Дамаскина Птицького для справлення плянованої Біблії, яка мала повнитися друком у московській типографії. Митрополит Косів, замість Птицького, вислав Епіфанія Славинецького, який розвинув педагогічну і наукову діяльність, очолюючи в 1653 році греко-латинську школу поблизу Чудова монастиря та бувши головним коректором у московській друкарні. Вплив українського друкарства на московське в праці Корчмарика заторкнено лише принагідно, а цьому питанню слід було присвятити окремий розділ. При тій нагоді згадаємо про Івана Федорова (не Іван Федорів, як пише автор), московського друкаря, який спричинився до розвитку українського друкарства, але не був його засновником, як це пропагують московські науковці. Треба також згадати, що Славинецький був автором педагогічного твору «Гражданство обычаев детских».

Другим визначним представником «київської школи» в Московщині був білорус Самуїл Ситнікович-Петровський, знаний як Симеон Полоцький (1629-80), який у 1663 році прибув до Москви. Симеон Полоцький мав великі впливи, будучи учителем царських дітей, організатором московського шкільництва (Заїконопаський монастир) і т. д.

Діяльність Славинецького і Полоцького поставила тривкіші основи під московське культурно-освітнє життя і спричинилася, як пише автор, «до закріплення» київської науки «на московських землях». Тут треба підкреслити дуже важливий факт — спершу, в першій половині XVII ст., представники української науки добровільно переселилися на московські землі, а по Переяславському договорі і по смерті Б.

⁷⁾ Н. Полонська-Василенко, Історичні підвалини УАПЦ, Мюнхен, 1964, стор. 61.

Хмельницького, в часи т. зв. руїни, в дуже багатьох випадках вони були насильно вислані до Москви на наказ московських царів.

Це добровільне і примусове переселення українських інтелектуалів у Московщину мало позитивний вплив на підвищення культурно-освітнього московського життя, а zarazом негативний вплив на розвиток української культури і наше політичне життя. Москва, починаючи із другої половини XVII ст., намагалася скріпити москвофільські течії в українському суспільстві, а згодом перейшла до відкритої русифікаційної політики на Україні. Це виявилось в першу чергу у щораз більшому обмеженні гетьманської влади, а в релігійній площині в підпорядкуванні української церкви московській. Добру ілюстрацію русифікаційного процесу являють московські директиви І. Мазепи 1687 року, в яких між іншим читаємо, що «гетьману й старшині наказується єднати малоросійський народ з великоросійським, як через подружжя, так і іншими способами, щоб ніхто не казав, що малоросійський народ гетьманського регіменту і щоб однодушно всі вважали малоросіян з великоросіянами за єдиний народ».

Здається, що до цього документу коментарі зайві. Загіснення культурних взаємин з Москвою, допомога українських вчених Московщині в ділянках церковної реорганізації, розбудування шкільництва і взагалі в піднесенні культурного рівня Московщини сприяла цій денационалізаційній політиці московських царів. На нашу думку, досліджуючи впливи української культури на московську, треба брати до уваги роллю цих впливів для українського культурного і державницького життя в добу козацько-гетьманської держави.

Автор доволі докладно аналізує боротьбу української культури із консервативними колами московської православної церкви, яка закінчилася перемогою кївської науки на московських землях. Ця частина праці дає повний образ тієї бо-

ротьби і всіх перешкод, на які натрапляли українські «культуртрегери» в Московщині. Завдяки випусникам Києво-Могилянської академії Московщина за відносно короткий час зазізналася із здобутками західноєвропейської культури і науки.

*

Найвизначнішими представниками кївської школи кінця XVII і початку XVIII ст. були Туптало, Яворський і Прокопович — всі вони закінчили свою діяльність на високих постах московської церкви. Корчмарик велику частину своєї праці присвятив цим визначним представникам кївської науки. Із бібліографічних пропусків у праці згадаємо працю І. Шляпкіна «Св. Димитрій Ростовский и его время» (СПб. 1891), Нечаєва «Св. Димитрий Ростовский» і дрібніші праці Костомарова, Никольського, присвячені Д. Тупталові. Докладніша бібліографія про Яворського і Прокоповича подана в працях проф. Шевельова і Левіттера, про які ми згадували на початку нашої статті. Можливо, найповажнішою методологічною хибкою рецензованої праці є пропущення аналізу деяких творів вищенаведених діячів.

Дмитро Туптало (Ростовський), син кївського сотника, вихованець Кївської Академії, був викликаний до Москви, де його призначено митрополитом ростовським та ярославським. У Ростові він заложив греко-латинську школу. Відомо, що він домагався дозволу повернутися на Україну, але без успіху. У 1689 році появилася перший том його «Міней», які були спершу заборонені московським патріярхом через різні «неправославні» і «католицькі» погляди, але після безпосереднього вьяснення Туптала в Москві і по обіцянці виправити «еретичні» місця, появлялася без перешкод. Помер Туптало в 1709 році. Докладний опис школи Дмитрія знаходимо в згадуваній праці Шляпкіна (стор. 327-353).

Важливу роллю в церковному і культурному житті Московщини відграв Степан Яворський, так са-

мо насильно висланий до Московщини. Петро I зовсім не звертав уваги на невдоволення і протести київських вчених з приводу їхнього переселення до Москви.

Професор богослов'я і філософії С. Яворський був викликаний до Москви проти його бажання, як і його попередники. У 1700 році став митрополитом Рязанським і Муромським, по смерті патріярха Адріяна був призначений на «блюстителя» московського патріяршого престолу, а з покликанням до життя Святішого Синоду в 1721 році став його президентом. На нашу думку, автор не проаналізував задовільно ідеологічні підстави розходжень між Яворським, Петром I і Т. Прокоповичем.

Автор пише, що Петро I вирішив передати керівництво московської Церкви київському духовенству, і наводить як приклад Яворського, якого Петро I високо цинив. У дійсності Петро I бажав використати Яворського для своїх цілей, а церкву сам контролювати, тому й не призначив нового патріярха. Відомо, що Петро заборонив розповсюдження «Каменя віри» Яворського, але толерував його як представника «української партії» у протиставленні до інших. Дуже цікава й цінна аналіза ідеологічних конфліктів доби Петра I подана в праці проф. Шевельова, як також цікаві його думки про зносини Петра з Мазепою.

Третім і, мабуть, найвизначнішим представником київської науки був Теофан Прокопович, професор філософії й поетики Київської Академії, а також її ректор. У 1715 році був викликаний Петром I до Москви і вже більше України не побачив, стаючи спершу псковським єпископом, а згодом новгородським архієпископом і віцепрезидентом Святішого Синоду. Правдиво зазначає автор, що Прокопович став на сторожі «політичних інтересів московського великодержавства» (стор. 54) і був одним із найближчих дорадників Петра I.

Як теолог Прокопович був автором «Духовного регламенту», «Си-

стеми богословських наук» і інших праць. Як прихильник протестантизму був у конфлікті з Яворським та іншими представниками київської науки. Тут саме важливо відзначити, що «київська наука» була не одноставна під оглядом філософським і теологічним, а була різнохідна, з внутрішніми екстремами і контрастами. На нашу думку, варто було б проаналізувати цю комплексність української культури того часу і зробити відповідні висновки.

І вкінці насувається питання про роль «перелетних птиць» з України в Московщині і в їхній батьківщині. Чи, живучи в Московщині, вони були весь час виразниками української культури у її найкращих виявах, чи, може, до певної міри під впливом московського оточення стали репрезентантами своєрідної синтези. Звичайно відповідь на ці засадничі питання дала б аналіза їхніх творів і їхньої діяльності «московського періоду» їхнього життя. Також варто було б дослідити питання впливу протестантизму і католицизму на творчість українських православних теологів-інтелектуалістів.

*

В інших розділах автор обговорює вплив київської шкільної драми на розвиток московського театрального мистецтва і розповсюдження київського церковного напіву в Московщині.

Шкода, що автор не ознайомився з докторською дисертацією вже нами згадуваного Л. Р. Левіттера, яка саме присвячена дослідюві драми в Московщині і на Україні в XVII-XVIII століттях. З інших не використаних праць згадаємо І. Стеценка «Історія української драми» (Київ, 1908) і Я. Гординського «„Владимир“ Теофана Прокоповича» (ЗНТШ, т. 132).

Досліджуючи український церковний спів, Корчмарик дає доволі обширну історичну інтродукцію, починаючи із 10 століття. Цим рисніше вирізняється цей розділ від інших, в яких історичні вступи короткі або їх зовсім немає. З бібліо-

графічних пропусків згадаємо М. Линчевського «Педагогия древних братских школ...» (Труд. Київ. Дух. Акад., 1870), Артамов, «О хоровом пении», (там же, 1876), Н. Ливанова, «Очерки и материалы по истории русской музыкальной культуры» (Москва, 1938) і Мирослава Антоновича «Українські співаки на Московщині в 17 ст.» (ЗНТШ, т. 159. Збірник на пошану Зенона Кузели, 1962). В останній праці подана докладна аналіза стану церковного співу в Московщині в XVII ст.

Підсумовуючи наші критичні за-

мітки хочемо ще раз підкреслити, що праця Корчмарика, попри згадані хиби, появилася на часі і збагатила нашу історіографію. Якщо взяти до уваги, що це перша ширша праця молодого історика, то бачимо, що він упорався з своїм завданням, накресливши широкий образ впливів київської культури на московську. Віримо, що в підготовлюваному англломовному виданні цієї праці Корчмарик поширить джерельну базу своєї монографії і візьме до уваги деякі наші доброзичливі зауваги.

Любомир ВІНАР

НОТАТКИ

Чи закінчать вони свою кар'єру?

Після того, як 8 січня 1965 «пленум ЦК КПУ увільнив т. Ольгу І. Іващенко від обов'язків секретаря та члена президії ЦК компартії України», тобто, точніше висловившись, після її падіння у зв'язку з відставкою Нікити Хрущова, нез'ясованість становища Никифора Т. Кальченка та Марка С. Співака в «уряді УРСР» стала черговою «київською сенсацією» післяхрущовського періоду, яка мала місце на вершинах монопартійної бюрократії в Українській РСР. Перший з них був з початку 1961 року міністром виробництва та заготівель сільськогосподарських продуктів (одночасно першим заступником голови ради міністрів УРСР), другий з 1952 року — міністром сільського господарства. Коли тепер, 16 березня, обидва міністерства «об'єднано в одне союзно-республіканське міністерство сільського господарства УРСР», на його чолі ми не бачимо ні Никифора Тимофійовича, ні Марка Сидоровича.

Що сталося? Важко навіть уявити собі, що вони відмовилися від цієї

важливої, хоч і небезпечної посади, мовляв, ці два міністерства належали досі до категорії міністерств республіканських і в наслідок цього посідали умовну «автономію» супроти імперіяльної централі в Москві, а тепер стали тільки територіальним філіялом централізованого «союзно-республіканського міністерства» СРСР. Така теоретична відмова авансованих партійців виключена; про неї ніхто й мислити не сміє.

Однак беручи до уваги факт, що обидва персонажі київської політичної сцени всю свою кар'єру завдячували якнайбільшою мірою Хрущову, можна, не помиляючись, твердити, що з відходом «майстра» мусів відійти також і «голос свого пана» тим більше, що обом згаданим аж ніяк не вдалося вивести сільське господарство України з «орбіти» постійних криз «передової соціалістичної» економіки.

За останні місяці прізвище Співака не можна було зустрінути на сторінках радянської преси, хоч у той час відбувалися різні «респуб-